

تحلیل فقهی و حقوقی ناظر بر جرم انگاری آزار کودکان در فضای سایبر در نظام حقوقی ایران^۱

احمد پایی

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

ahmad.papii2020@gmail.com

نقیسه متولی‌زاده نائینی (نویسنده مسئول)

استادیار، گروه حقوق، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

motavallizade@meybod.ac.ir

قابل انتشار در دوره ۲۶ شماره ۷۰ (تابستان ۱۴۰۶) نشریه پژوهش‌های حقوقی

چکیده

با گسترش فناوری‌های دیجیتال و افزایش حضور کودکان در فضای سایبر، اشکال نوظهوری از آزار همچون اغفال اینترنتی، سوءاستفاده جنسی سایبری و زورگویی آنلاین پدیدار شده‌اند که ماهیت آن‌ها فراتر از قالب‌های سنتی جرم‌انگاری است. در این میان، نظام حقوقی و فقهی ایران با خلأهایی در تقنین، تفسیر و اجرا مواجه است که پاسخ‌گویی مؤثر به این تهدیدات را با چالش مواجه کرده است. پژوهش حاضر در پاسخ به این شکاف دانشی، با هدف بررسی مبانی فقهی و حقوقی جرم‌انگاری آزار کودکان در بستر سایبری، انجام شده است. روش تحقیق توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از منابع فقه امامیه، قوانین موضوعه ایران و اسناد بین‌المللی تنظیم شده است. داده‌های پژوهش از طریق تحلیل محتوای قوانین، رویه‌ها و منابع فقهی گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه مقرراتی چون «قانون حمایت از اطفال و نوجوانان» (۱۳۹۹) و «قانون جرایم رایانه‌ای» (۱۳۸۸) برخی مصادیق آزار سایبری را پوشش می‌دهند، اما پراکندگی و ناهماهنگی آن‌ها مانع اثربخشی کافی در حمایت از کودکان است. در سطح فقهی نیز قواعدی همچون «حفظ نظام»، «ارشاد جاهل» و «امر به معروف» ظرفیت تطبیق با نیازهای نوپدید را دارند، اما به تفصیل و تفسیر نوین نیازمندند. نتیجه‌گیری مقاله بر لزوم تدوین الگویی منسجم، بومی‌شده و هماهنگ با تعهدات بین‌المللی برای پیشگیری، حمایت و پیگرد مؤثر تأکید دارد. پیامد علمی این پژوهش آن است که تلفیق قواعد فقهی با اقتضائات فضای دیجیتال، می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای ارتقای نظام حمایت از کودکان در ایران فراهم سازد.

واژگان کلیدی: سایبر، جرایم سایبری، کودکان، ارشاد جاهل، وجوب حفظ نظام.

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده اول تحت عنوان «مطالعه تطبیقی جرایم سایبری علیه کودکان در حقوق ایران و ایالات متحده آمریکا»، با راهنمایی دکتر نقیسه متولی‌زاده نائینی و مشاوره دکتر محمدرضا رحمت در دانشگاه میبد است.

در مرور پیشینه پژوهش‌های داخلی، تقی‌زاده زنوقی (۱۳۹۹) نخستین گام مهم را در تحلیل نوآوری‌های ماهوی و شکلی قانون حمایت از کودکان و نوجوانان برداشت. با وجود اهمیت این اثر در جداسازی کودک از نوجوان، معرفی ضمانت‌های کیفری و تخصصی‌سازی فرایندهای قضایی، تمرکز آن عمدتاً بر ابعاد عمومی حمایت از کودک بوده و نسبت به تهدیدات فضای مجازی سکوت دارد. در ادامه، عباسی و همکاران (۱۴۰۱) کوشیدند رویکرد حمایتی قانون ۱۳۹۹ نسبت به قربانیان کودک در فضای دیجیتال را ارزیابی کنند. یافته‌های آنان نشان داد که علی‌رغم معرفی نهادهای حمایتی جدید، آسیب‌پذیری خاص کودکان در محیط سایر همچنان مغفول مانده و مقررات ویژه‌ای برای تهدیدات آنلاین تدوین نشده است. جدیدترین پژوهش در این زمینه، مطالعه فصیح‌رامندی و مهری (۱۴۰۳) است که مستقیماً به موضوع پورنوگرافی کودکان در فضای مجازی پرداخته و ناکارآمدی چارچوب‌های کیفری ایران در مواجهه با این پدیده را برجسته کرده است. این اثر نیز اگرچه ضعف‌های تقنینی و مغایرت با استانداردهای بین‌المللی را آشکار ساخته، اما بر جنبه‌های فقهی و مبانی نظری اسلامی توجهی نداشته است.

بنابراین، بررسی انتقادی این آثار نشان می‌دهد که مطالعات پیشین هرچند به جنبه‌هایی از حمایت کیفری پرداخته‌اند، اما همگی یا بر قوانین داخلی متمرکز بوده‌اند، یا نهایتاً نگاهی تطبیقی به اسناد بین‌المللی داشته‌اند؛ هیچ‌یک به‌طور نظام‌مند پیوند میان اصول فقه امامیه و چارچوب‌های حقوقی نوین را برای ارزیابی کیفیت سیاست کیفری ایران در قبال کودک‌آزاری سایبری تحلیل نکرده‌اند.

نوآوری پژوهش حاضر در چند محور قابل تبیین است: نخست آنکه این پژوهش برای اولین بار قواعد فقهی چون کرامت انسانی، ارشاد جاهل، حفظ نظام و دفع ضرر محتمل را در بستر تهدیدات نوین سایبری مانند اغفال اینترنتی، زورگویی آنلاین و هرزه‌نگاری دیجیتال به‌کار می‌گیرد و ظرفیت آن‌ها را در جرم‌انگاری نشان می‌دهد. دوم آنکه، در پرتو مقایسه انتقادی قوانین داخلی ایران با اسناد بین‌المللی، نقاط تعارض و خلأهای تقنینی خاص فضای مجازی؛ همچون کودک کار مجازی، نقض حریم خصوصی دیجیتال و پورنوگرافی آنلاین آشکار می‌گردد. سوم، پژوهش حاضر نه تنها به نقد اکتفا نمی‌کند، بلکه یک چارچوب بومی و منسجم برای حمایت از کودکان در فضای سایبری پیشنهاد می‌دهد که هم متکی بر فقه امامیه است و هم با الزامات بین‌المللی هماهنگ است. بدین ترتیب، این رویکرد تلفیقی علاوه بر پرکردن شکاف نظری موجود، می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری مؤثر و طراحی راهبردهای حمایتی نوین در نظام حقوقی ایران قرار گیرد.

هدف اصلی پژوهش حاضر، تحلیل فقهی و حقوقی پدیده آزار کودکان در فضای سایبری با تأکید بر خلأهای تقنینی، چالش‌های تفسیری فقهی، و ناهماهنگی موجود میان اسناد داخلی و تعهدات بین‌المللی است. این مقاله می‌کوشد ضمن احصای مفاهیم نوظهور جرم‌انگازانه، ظرفیت‌های قواعد فقهی همچون «ارشاد جاهل»، «امر به معروف»، «حفظ نظام» و «دفع ضرر محتمل» را برای تدوین راهکارهای پیشگیرانه و حمایتی فعال کند. پژوهش، با هدف ارائه الگویی بومی شده و هم‌راستا با اسناد بین‌المللی، به دنبال تقویت پاسخ نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران به تهدیدات واقعی علیه کودکان در بستر دیجیتال است.

لذا، این پژوهش درصدد پاسخ به سوالات ذیل است: آیا قواعد فقه امامیه قابلیت تفسیر و تطبیق با پدیده‌های نوظهور فضای سایبر مانند اغفال و سوءاستفاده جنسی دیجیتال از کودکان را دارد؟ همچنین، خلأها و ناهماهنگی‌های موجود در قوانین فعلی ایران در مقابله با آزار سایبری کودکان چیست و چگونه می‌توان آن‌ها را با یک چارچوب منسجم اصلاح کرد؟ درنهایت، چه سازوکارهایی برای تطبیق الزامات بین‌المللی صیانت از کودک با ساختار بومی حقوقی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران قابل طراحی است؟

۱- مصطلحات

با توجه به نوپدید بودن پدیده‌هایی نظیر فضای سایبری و جرم‌انگاری دیجیتال بر علیه کودکان، و از آنجا که این مفاهیم دارای مخاطرات شدید و بعضاً غیرقابل جبران در قبال اطفال می‌باشند، ضروری است در آغاز پژوهش حاضر، برخی مفاهیم کلیدی چون «کودک»، «فضای سایبری» و «هرزه‌نگاری و اغفال سایبری علیه کودکان» با دقت تبیین گردد تا زمینه تحلیل‌های فقهی روشن‌تر شود.

۱-۱. کودک

از دیدگاه فقه اسلامی، انسان از لحظه ولادت تا هنگام بلوغ با عنوان «کودک» یا «صغیر» شناخته می‌شود و واژه معادل آن در زبان عربی، «طفل» است.^۲ در منبع لغوی مصباح المنیر نیز بیان شده است که کودک خردسال انسان را «طفل» می‌نامند؛ این واژه شامل فرزندان پسر و دختر و حتی جمع آن‌ها می‌شود. مادامی که فرد به سن تشخیص نرسیده باشد، همچنان در دایره اصطلاح «طفل صغیر» قرار می‌گیرد.^۳ در خصوص تعیین سن آغاز مرحله تمییز، بین فقهای امامیه اختلاف نظرهایی مشاهده می‌شود. برخی از فقیهان، ده‌سالگی را به‌عنوان معیار در نظر گرفته‌اند^۴، در حالی که جمعی دیگر، هفت‌سالگی را زمان آغاز تمییز دانسته‌اند.^۵

با تأمل در این اختلافات که ریشه در تفاوت نقل‌های روایی دارد، می‌توان گفت که تحقق قوای ادراکی در کودک وابسته به سن خاصی نیست، بلکه ارتباط مستقیم با ویژگی‌های شخصی، استعداد و میزان درک فردی وی دارد. به همین سبب، کودکانی با توانمندی‌های بالاتر ذهنی، زودتر به مرحله تمییز می‌رسند و مصادیق این مرحله نیز متنوع‌اند. در نتیجه، امکان تعیین سنی ثابت برای ورود کودک به مرحله تمییز وجود ندارد.

در چارچوب حقوقی ایران، کودک کسی است که هنوز به بلوغ شرعی نایل نشده باشد؛ این معنا در بند «الف» ماده ۱ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ آمده است. براساس آنچه در ماده ۱۴۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ آمده، رسیدن به سن ۹ سال قمری برای دختران و ۱۵ سال قمری برای پسران، نشانگر بلوغ شرعی تلقی می‌گردد. به همین دلیل، نظام حقوقی ایران برای تعیین حدود سنی دوران کودکی، از معیار بلوغ شرعی بهره می‌برد. از سوی دیگر، عنوان «نوجوان» طبق بند «ب» همان ماده، به افرادی اطلاق می‌شود که پس از رسیدن به بلوغ، هنوز به هجده سال تمام نرسیده‌اند.^۶

لذا، به نظر نگارندگان، تعارض در تعریف «کودک» میان فقه امامیه، قوانین داخلی و اسناد بین‌المللی، یکی از چالش‌های اصلی حمایت از کودکان در فضای سایبری است. فقه و حقوق ایران، بلوغ شرعی (۹ سال برای دختران و ۱۵ سال برای پسران) را ملاک پایان کودکی می‌دانند، در حالی که کنوانسیون حقوق کودک تمامی افراد زیر ۱۸ سال را کودک محسوب می‌کند. این اختلاف موجب می‌شود بخشی از نوجوانان، علی‌رغم آسیب‌پذیری بالا در فضای مجازی، از حمایت قانونی کامل محروم شوند. این ابهام، ضرورت بازنگری و تفسیر موسع از مفهوم «کودک» را در نظام فقهی - حقوقی ایران برجسته می‌سازد.

۱-۲. فضای سایبری

فضای سایبری^۷ به محیطی اطلاق می‌شود که تعاملات در آن به‌واسطه شبکه‌های رایانه‌ای صورت می‌گیرد. این اصطلاح از دهه ۱۹۹۰ میلادی، به‌ویژه با گسترش استفاده از اینترنت، شبکه‌های ارتباطی و فناوری‌های دیجیتال، شهرت و کاربرد گسترده‌ای یافت.^۸ اصطلاح «سایبر» در مباحث حقوقی، مفاهیمی چون رایانه، مودم، سامانه‌های مخابراتی و تجهیزات ماهواره‌ای را دربر می‌گیرد که دارای خصایصی چون شبیه‌سازی و مجازی‌سازی هستند.^۹

در زبان فارسی، واژه «فضای مجازی» به جای «سایبری» به کار می‌رود. اصطلاح «مجازی»^{۱۰} در این کاربرد به معنای تحقق آثار و احکام امور فیزیکی در بستری غیر فیزیکی است، نه به معنای اصطلاحی بلاغی آن که ناظر به استعمال لفظ در غیر معنای موضوع له باشد. بنابراین، تعریف «فضای مجازی» چنین خواهد بود: بستری الکترونیکی که در آن، آثار و نتایج رفتارها و روابط دنیای فیزیکی تحقق می‌یابد. در این مقاله، ترجیح داده شده که از اصطلاح «سایبر» استفاده شود؛ چراکه واژه سایبر نسبت به «مجازی» از دقت بیشتری برخوردار است. «سایبر» ناظر به فضای ارتباطات دیجیتال و تعامل میان سامانه‌های رایانه‌ای است، نه هر نوع فضای غیر واقعی یا غیر ملموس. در حالی که مجازی، در معنای مقابل فیزیکی قرار می‌گیرد و می‌تواند شامل فضاهایی نظیر ماهواره‌ای، ذهنی یا دیگر انواع فضاهای غیرمادی گردد که در این

۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. جلد ۱۱. (بیروت: دار بیروت، ۱۴۱۴ ق)، ۴۰۱.

۳. القیومی، احمد بن محمد. المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. جلد ۱. (قم: مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۱۴ ق)، ۳۷۴.

۴. حلی، حسن بن یوسف. تذکره الفقهاء، جلد ۴ (قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، احیاء التراث، ۱۴۱۷)، ۳۳۵.

۵. بحرانی، یوسف. الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره. جلد ۱۳. (قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۵ ق)، ۴۱۶.

۶. ساریخانی، عادل و سعید عطاژاده. «معیار سن کیفری دختران در فقه و حقوق موضوعه». مطالعات حقوق تطبیقی، ۴، ش ۲ (۱۳۹۲)، ۶۱.

۷. Cyber Space

۸. "Cyberspace | Definition of cyberspace in US English by Oxford Dictionaries"

۹. دزیانی، محمدحسن. جزوه آموزشی حقوق سایبری و جرائم سایبری. جلد ۱ (تهران: معاونت آموزشی قوه قضائیه، ۱۳۷۸)، ۴.

۱۰. virtual

پژوهش موضوع بحث نیستند. از این رو، تعریف فضای سایبری در حقوق ایران بیشتر بر جنبه‌های فنی و ابزارهای ارتباطی متمرکز است و کمتر به ابعاد اجتماعی و آسیب‌های خاص آن توجه دارد. این در حالی است که فضای سایبری، به دلیل ویژگی‌هایی چون ناشناسی، سرعت و فراملی بودن، بستری متفاوت از محیط‌های سنتی ایجاد کرده است. همین ویژگی‌ها باعث می‌شود تهدیداتی مانند اغفال اینترنتی، هرزه‌نگاری کودکان و نقض حریم خصوصی، با دشواری بیشتری شناسایی و پیگیری شوند. فقدان تعریف جامع و کارآمد از «فضای سایبری» در قوانین ایران، موجب ابهام در شمول حمایت‌های کیفری می‌شود و زمینه تضعیف صیانت از کودکان را فراهم می‌سازد. در نتیجه، بازتعریف دقیق این مفهوم با رویکرد فقهی-حقوقی، برای تدوین سیاست‌های حمایتی مؤثر ضرورت دارد.

۱-۳. هرزه‌نگاری و اغفال سایبری علیه کودکان

محتوای دارای بار جنسی مرتبط با کودکان یا نوجوانان، همچون تصاویر برهنگی یا روابط جنسی، در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان ۱۳۹۹ تحت عنوان «هرزه‌نگاری» دسته‌بندی شده‌اند. این آثار، در صورتی که کودک را به‌عنوان عنصر تحریک جنسی به نمایش بگذارند، مشمول منع قانونی خواهند بود. در حالی که در ماده ۵ قانون پیشین حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب ۱۳۸۱ توجه بر جلوه‌های بیرونی کودک‌آزاری متمرکز بود، در قانون مصوب ۱۳۹۹ اصطلاح «سوءرفتار» را به کار گرفته و آن را شامل رفتارهایی دانسته که با قصد قبلی به سلامت روانی، جسمی یا اخلاقی کودک لطمه وارد سازد. رفتارهایی از قبیل ضرب و جرح، زندانی کردن، آزار جنسی، تهدید و ایجاد شرایط نامعمول برای کودک، مشروط بر اینکه فاقد هدف تربیتی باشند، در این زمره قرار گرفته‌اند.

تعریفی که از این پدیده ارائه شده، گستره‌ای وسیع را دربر می‌گیرد و ابعاد روانی آسیب را نیز شامل می‌شود. در فضای دیجیتال امروزی، گونه‌ای تازه از کودک‌آزاری در حال ظهور است، که تحت عنوان کودک‌آزاری آنلاین^{۱۱} یا آزار سایبری^{۱۲} شناخته می‌شوند؛ این نوع کودک‌آزاری به واسطه ماهیت غیرحضور، ناشناس و مجازی خود، شکل متمایزی از آزار محسوب می‌شود. برخلاف اشکال سنتی، چنین سوءاستفاده‌هایی الزامی به حضور فیزیکی آزارگر ندارند، ولی ممکن است به عواقب جدی مانند تجاوز، خشونت یا آزار حضوری منجر شوند.

کودک‌آزاری سایبری می‌تواند اشکال مختلفی نظیر زورگویی آنلاین، اغفال اینترنتی و سوءاستفاده جنسی^{۱۳} دیجیتالی به خود بگیرد. این رفتارها با بهره‌گیری از اینترنت جهانی یا تلفن‌های هوشمند انجام می‌پذیرند و مرتکبان می‌توانند هم غریبه و هم آشنایان قبلی کودک باشند^{۱۴}. زورگویی سایبری^{۱۵} زمانی رخ می‌دهد که یک فرد یا گروه، به‌صورت دیجیتال و از طریق اطلاعات خصوصی یا شخصی، محتوایی منفی، مضر یا کذب درباره کودک یا گروهی از کودکان منتشر کنند که موجب تحقیر یا آزار آنان گردد. این قبیل رفتارها از هر ابزاری که به اینترنت متصل می‌شود قابل اجرا هستند و نیازی به حضور فیزیکی عامل آن ندارند.

جرایم سایبری از مصادیق جدی بر امنیت کودکان در فضای آنلاین به شمار می‌آید و می‌تواند در فضای مجازی یا در موقعیت‌های حضوری رخ دهد. وزارت دادگستری ایالات متحده، اغفال را «فرآیند ایجاد اعتماد از سوی مجرمان برای برقراری ارتباط خصوصی با کودک» تعریف کرده که ممکن است به زور یا تهدید برای تجاوز جنسی منتهی شود. گاه مجرم نقش مراقب یا دوست را ایفا کرده یا از جایگاه خود برای تسهیل ارتباط سوءاستفاده می‌کند. اغلب این اقدامات به دور از اطلاع والدین یا سرپرستان کودک صورت می‌پذیرد.^{۱۶}

در فضای مجازی، اغفال سایبری عمدتاً به‌صورت دوستی و نزدیکی عاطفی با کودک با هدف بهره‌برداری جنسی (آنلاین یا حضوری) انجام می‌شود. مجرمان ممکن است از چت‌روم‌ها، شبکه‌های اجتماعی، اپلیکیشن‌های دوست‌یابی یا سایت‌های بازی برای پیدا کردن قربانی استفاده کنند. در این فرآیند، مکالمات معمولی به موضوعات شخصی و جنسی هدایت شده و با انتقال گفتگوها به چت‌های خصوصی، کودکان به ارسال تصاویر یا انجام اعمال جنسی واداشته می‌شوند.^{۱۷}

11. Online child abuse.

12. Cyber Molestation.

13. Sexual abuse .

14. "Child abuse and neglect". NSPCC .

15. Cyber bullying .

16 . Pollack, Daniel; MacIver, Andrea. "Understanding Sexual Grooming in Child Abuse Cases". American Bar Association. Retrieved 6 March 2018.

17. Peachey, Paul. "Paedophiles blackmail thousands of UK teens into online sex acts". Independent. Retrieved 6 March 2018.

آمارها نشان می‌دهند که بیشترین قربانیان در بستر سایبر، گروه سنی ۱۳ تا ۱۷ سال (۹۹٪ موارد) هستند و در میان آنان، کودکان ۱۳ تا ۱۴ سال بیشترین سهم را دارند (۴۸٪). این آزار بیشتر در دختران مشاهده می‌شود و استفاده از تلفن همراه در بروز آن نقش مهمی دارد. همچنین، کودکانی با رفتارهایی مانند «توجه‌طلبی بالا» در معرض خطر بیشتری هستند.^{۱۸}

برای درک بهتر، می‌توان اشاره‌ای به سوءاستفاده جنسی سایبری نیز داشت. این نوع سوءاستفاده با استفاده از فناوری‌های نوین مانند وب‌کم، شبکه‌های اجتماعی یا گوشی‌های هوشمند انجام شده و قربانیان را به اعمال جنسی نامشروع و غیرقانونی سوق می‌دهد.^{۱۹} مجرمان در اتاق‌های گفتگو یا رسانه‌های اجتماعی بیشترین ارتباط را با قربانیان برقرار می‌کنند؛ به طوری که ۷۶٪ نخستین تعاملات با بزهکاران جنسی آنلاین^{۲۰} در این بسترها رخ می‌دهد.^{۲۱}

کودک‌آزاری در معنای عام، شامل رفتارهایی از قبیل بی‌توجهی به نیازهای پایه، محرومیت از مراقبت‌های پزشکی، کمبود رشد، تنبیه بدنی، سوءاستفاده جنسی، خشونت روانی یا هیجانی و دیگر آسیب‌های جسمی یا عاطفی است.^{۲۲} در نظام‌های حقوقی غرب، این نوع آزار به دو بخش حضوری و سایبری تقسیم می‌شود.^{۲۳}

در این میان، جرایم سایبری را می‌توان مرحله‌ای مقدماتی برای آزار جنسی کودکان و استثمار جنسی سایبری را به‌عنوان بخشی از قاچاق کودکان در نظر گرفت. نکته مهم آن است که منشأ بروز این آزارها عمدتاً در فضای سایبری است و باید از حقوق کودکان در برابر آن حمایت مؤثر به‌عمل آید.

۲- کارآمدی قواعد فقهی و حقوقی در جرم‌انگاری سوءاستفاده جنسی آنلاین از کودکان

حقوق کودک در چارچوب فقه امامیه جایگاهی روشن و تثبیت‌شده دارد، به‌گونه‌ای که حتی پیش از تولد، موازین شرعی نسبت به ابعاد گوناگون وجود کودک حساسیت نشان داده‌اند. با عنایت به آن که فضای مجازی از جمله پدیده‌های نوین است، بررسی پیامدهای آن بر حقوق کودکان در عصر دیجیتال، اهمیت ویژه‌ای یافته است. در این بخش، بر پایه‌ی قواعد فقهی و ظرفیت‌های حقوقی موجود، سعی شده است تا فرآیند جرم‌انگاری سوءاستفاده‌های صورت‌گرفته در بستر فضای سایبری با رویکردی تحلیلی تبیین شود.

از سوی دیگر، با ملاحظه این نکته که این امر در نظام‌های حقوقی متعدد از جمله در کشورهای اتحادیه اروپا، استرالیا، کانادا، آلمان، ایالات متحده آمریکا^{۲۴} و سایر حوزه‌های قضایی مشابه، رفتاری مجرمانه تلقی شده و برای آن ضمانت‌های اجرایی کیفری پیش‌بینی شده است^{۲۵}، که عمدتاً ناظر بر کنش‌هایی با ماهیت شکارگرانه و هدفمند برای آماده‌سازی کودک جهت ورود به روابط جنسی می‌باشد^{۲۶}، به نظر می‌رسد در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران نیز، با توجه به رواج روزافزون استفاده کودکان از اینترنت و فضای دیجیتال، تحلیل و واکاوی این موضوع ضرورتی جدی یافته است.

در چنین شرایطی، افزون بر تدوین و اجرای سیاست‌های پیشگیرانه، می‌توان از این تحلیل در زمینه محکومیت مجرمان در مراجع قضایی و نیز اثبات دعوی مرتبط با اذیت و آزارهای جنسی که بر پایه شهادت قربانی این جرایم استوار است، بهره گرفت. برخی از ابعاد این نوع رفتارهای مجرمانه شامل مواردی نظیر: نشانه‌گیری قربانی، فراهم‌سازی دسترسی ایمن و جداسازی او از دیگران، جلب اعتماد کودک و در نهایت، مدیریت و پنهان‌سازی ماهیت واقعی رابطه می‌باشد.

18. "The protection of children online: a brief scoping review to identify vulnerable groups" Munro, Emily R. (August 2011).

19. "Child sexual exploitation". NSPCC

20. Sexual exploitation .

21. "MSN begins closing its chatrooms". CNN.com. Oct 15, 2003. Retrieved Jan 21,

۲۰۱۸.

۲۲. موسوی بجنوردی، سید محمد. «کودک‌آزاری». نشریه حقوق و علوم سیاسی، ش ۳ (۱۳۸۶)، ۹.

23. <https://www.education.vic.gov.au/school/teachers/health/childprotection/Pages/exploitationgrooming.aspx>

24. "Online grooming legislation: Knee-jerk regulation?". Staksrud, E. (2013). European Journal of Communication. 28 (2): 152.

25. https://files.justice.vic.gov.au/2021-06/grooming_betrayal_of_trust_factsheet_2017.pdf

26. https://www.americanbar.org/groups/public_interest/child_law/resources/child_law_practiceonline/child_law_practice/vol-34/november-2015/understanding-sexualgrooming-in-child-abuse-cases/

افزون بر این، اگرچه در بسیاری از موارد، اغفال سایبری به عنوان مقدمه‌ای برای ارتکاب جرم سوءاستفاده جنسی تلقی می‌گردد، اما در شرایط خاص، می‌توان آن را به مثابه جرمی مستقل نیز مورد شناسایی و پیگرد قرار داد. بر همین اساس، واکاوی فقهی دقیق این موضوع و تبیین دامنه شمول آن از نگاه حقوقی، اهمیتی مضاعف می‌یابد؛ که نگارندگان در این مقاله کوشیده‌اند به ابعاد مختلف این مسئله توجه و آن را مورد بررسی قرار دهد.

۲-۱. کرامت انسانی کودک

کرامت، شأنی ذاتی برای انسان است که همه افراد بشر، صرف‌نظر از شرایط فردی یا اجتماعی، به واسطه ویژگی‌های فطری و طبیعی که خداوند متعال در نهاد آن‌ها قرار داده است، به صورت جلیلی از آن بهره‌مند می‌باشند.^{۲۷} همچنین، تا هنگامی که شخص با رفتار خیانت‌آمیز نسبت به خود، این ویژگی را از خویش سلب نکرده باشد، مستحق بهره‌مندی از حقوقی است که بر مبنای این کرامت به او تعلق می‌گیرد.^{۲۸} از این رو، خانواده که نخستین و مهم‌ترین محیط رشد کودک محسوب می‌شود و در آن با شیوه‌های مختلف تعامل انسانی آشنا می‌گردد، و نیز مربیان و قانون‌گذاران، همگی وظیفه دارند تا کرامت ذاتی کودک را محور اصلی رفتار و تصمیم‌گیری‌های خود قرار دهند.^{۲۹} افزون بر این، با در نظر گرفتن ویژگی‌های خاص چنین موضوعی، که ممکن است به آزارهای روانی یا جسمی کودک از جمله تهدید یا تعرض جنسی بینجامد، روشن است که چنین رفتارهایی با اصل کرامت ذاتی کودک در تعارض آشکار قرار دارند. بنابراین، والدین و مربیان وظیفه دارند در گام نخست، با درک حساسیت موضوع و به‌منظور پیشگیری از وقوع آن، تمامی جوانب را مورد توجه قرار داده و نسبت به استفاده کودک از فضای مجازی محدودیت‌هایی را اعمال کرده و کنترل لازم را اعمال نمایند.

در این راستا، دقت به ماهیت و کیفیت روش‌های انتخاب‌شده نیز ضروری است، به نحوی که سایر حقوق کودک، از جمله حق بر حریم خصوصی، آسیب نبیند؛ هرچند به نظر می‌رسد، در موارد تعارض میان این اصل و حریم خصوصی کودک، ترجیح اصل کرامت انسانی به جهت حفظ منافع عالی کودک، اولویت خواهد داشت.

از جمله اقدامات ممکن در این زمینه می‌توان به استفاده از ابزارهای فنی جهت مدیریت و نظارت بر فضای سایبری تحت کنترل کودک، و نیز تدابیر روانی و عاطفی نظیر برقراری ارتباط دوستانه و اعتمادمحور با کودک و کسب اطلاع از فعالیت‌های او در فضای دیجیتال و هدایت و راهنمایی وی اشاره کرد. با توجه به این موضوع و فقدان اهلیت قانونی و مسئولیت‌پذیری حقوقی در کودکان، مسئولیت بنیادین صیانت از آنان در برابر مخاطرات فضای سایبر، بر عهده والدین و سرپرستان قانونی است.

از دیدگاه نگارندگان، ضرورت حمایت از کودکان در برابر جرایم اینترنتی، ایجاب می‌کند که در بستر حقوق اسلامی، قانون‌گذار سازوکارهایی بازدارنده و حمایتی را در نظر گیرد. با توجه به فعالیت گسترده کودکان در فضای مجازی، از جمله بازی‌های دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی، بازیگری در قوانین ناظر بر این حوزه‌ها اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. اقداماتی نظیر تدوین دستورالعمل‌های رده‌بندی سنی برای محتوا، آموزش خانواده‌ها درباره ابزارهای کنترلی، و ارائه راهکارهای حمایتی، از جمله ابزارهایی‌اند که می‌توانند در صیانت از کرامت کودک مؤثر واقع شوند.

۲-۲. ارشاد جاهل

در فقه اسلامی، ارشاد جاهل به معنای آگاه‌سازی فرد ناآگاه در حوزه شناخت و معرفت است و از نظر فقهی، این امر در برخی موارد واجب و در موارد دیگر مستحب قلمداد می‌شود.^{۳۰} این قاعده، در خصوص احکامی که واجب هستند یا موضوعاتی که اهمیت بالایی نزد شارع دارند، به‌گونه‌ای

^{۲۷} نیکخواه‌میری، ناصر و امین صدوق. «بررسی جایگاه و کارکرد قاعده کرامت انسان در تربیت». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۵، ش ۹ (۱۳۹۷)، ۳.

^{۲۸} جعفری، محمدتقی. رسائل فقهی. چاپ اول، (تهران: مؤسسه منشورات کرامت، ۱۴۱۹ ق)، ۱۵۷.

^{۲۹} نیکنامی، ندا، علی‌اصغر آقایی و سارا کاظمی. «خشونت خانگی، نقض کرامت ذاتی کودک و راهکارهای مقابله با آن در اندیشه حقوقی اسلام». تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، ۶، ش ۲۲ (۱۳۹۲)، ۸۴.

^{۳۰} اعرافی، علیرضا. فقه تربیتی. چاپ اول، (قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱)، ۳.

که ترک ارشاد موجب بروز فساد در جان‌ها، آبروها و اموال گردد، واجب تلقی شده و در سایر موارد، تنها جنبه استحبابی دارد.^{۳۱} قاعده مورد نظر، از منظر فقهای اسلامی، جایگاهی کلیدی در منظومه تربیتی اسلام دارد و ناظر بر مسئولیت همگانی جامعه نسبت به تربیت افراد است.^{۳۲} از منظر فقهی، می‌توان گفت که وجوب ارشاد کودک ممیز، در شرایطی که ترک آموزش منجر به فراموشی دین یا ارتکاب خطای غیرمنجز توسط کودک شود، امری پذیرفته شده است. این قاعده، همانند الزام ارشاد در موضوعات مهم دینی به دلیل عنایت شارع، در مورد کودکان نیز مصداق دارد. روایات متعددی که درباره تعلیم نماز، قرآن و روزه به کودکان وارد شده‌اند، گواه روشنی بر اولویت‌دهی شارع به تربیت دینی در سنین پایین هستند.^{۳۳}

از سوی دیگر، آموزش در دوران قبل از بلوغ را می‌توان از منظر مقدمه واجب و زمینه‌سازی برای یادگیری احکام در دوران بعد از بلوغ در نظر گرفت و به تبع آن، قائل به وجوب آن شد. باید توجه داشت که این الزام در آموزش به فرزند که در قالب قاعده فقهی ارشاد جاهل مطرح می‌گردد، منحصر به نهاد خانواده نیست؛ بلکه سایر نهادهای تربیتی جامعه نیز می‌توانند مشمول آن باشند.^{۳۴} بر این اساس، به نظر می‌رسد که نهادهای حقوقی نیز می‌توانند به موجب همین قاعده، وظیفه حمایت و هدایت کودکان را بر عهده بگیرند.

با در نظر داشتن حضور گسترده کودکان در فضای مجازی و مخاطرات احتمالی این فضا، از جمله پدیده جرایم سایبری، آموزش این مسائل به کودکان و ارائه راهکارهای لازم جهت جلوگیری از وقوع چنین مواردی، بر والدین به عنوان مصداقی از قاعده ارشاد جاهل واجب خواهد بود؛ چراکه چنین بی‌اطلاعی‌ای می‌تواند زمینه‌ساز آسیب‌های جدی روانی و جسمی برای کودک شود. نظر به اهمیت حفظ جان و آبرو در شریعت، ارشاد کودکان درباره خطرات فضای مجازی بر آحاد جامعه اسلامی واجب خواهد بود.

بر این مبنا، به نظر می‌رسد نهادهای حقوقی نیز در قبال حفاظت از کودکان در بستر فضای مجازی وظیفه‌ای جدی دارند و نخستین گام در این راستا، روشن‌سازی این وظیفه و تبیین آن برای جامعه است تا آموزش عمومی در این زمینه فراهم گردد. البته باید توجه داشت که اجرای این قاعده نسبت به کودکان، بسته به فرهنگ و ساختار اجتماعی محل زندگی آن‌ها می‌تواند متفاوت باشد؛ اما با توجه به عرف جامعه، می‌توان با شناخت دقیق تهدیدات فضای سایبری و آموزش صحیح و ارائه راهکارهای پیشگیرانه، گام‌های موثری برداشت.

در نهایت، آموزش‌های جنسی به شکل کامل در تمام سطوح به کودکان ضرورت ندارد؛ بلکه آگاه‌سازی آنان نسبت به فضای مجازی، تهدیدات مرتبط و تقویت اعتماد به والدین به عنوان منابع پاسخ‌دهی، می‌تواند به‌طور مؤثری از آسیب‌های احتمالی جلوگیری نماید. البته نحوه و میزان ارائه آموزش‌های جنسی در چارچوب فقه و حکومت اسلامی موضوعی است که باید در فرصت مناسب و در قالب جداگانه مورد بحث قرار گیرد.

۲-۳. امر به معروف و نهی از منکر

در مقوله امر به معروف و نهی از منکر، جنبه‌های مختلف تربیت انسانی در تمامی ابعاد آن مورد بحث قرار می‌گیرد و صرف آموزش، ناظر به قاعده ارشاد جاهل خواهد بود. این قاعده از منظر نهادی، شمول گسترده‌ای دارد؛ به‌گونه‌ای که از نهاد خانواده تا سطوح کلان‌تری نظیر دولت و حاکمیت را در بر می‌گیرد. افزون بر این، امر به معروف و نهی از منکر، افزون بر آنکه به‌عنوان یک قاعده فقهی شناخته می‌شود، روشی در فرآیند تربیت نیز محسوب می‌گردد (نه یک اصل) و از حیث فقهی دارای احکام پنج‌گانه تکلیفی است.^{۳۵}

از یک زاویه، می‌توان پدیده جرایم سایبری نسبت به کودکان را به دلیل ایجاد ارتباط با نامحرم، مشاهده تصاویر تحریک‌کننده و موارد مشابه، مصداق منکر دانست؛ و از سوی دیگر، این رفتار را به‌عنوان مقدمه‌ای برای ارتکاب فعل حرامی همچون زنا یا لواط در نظر گرفت. این در حالی است که در تعاریف موجود، نسبت به این امر به‌عنوان کنشی غارتگرانه که به آزار و تعرض جنسی منتهی می‌شود، یاد شده است. بر اساس استدلال

^{۳۱} انصاری، مرتضی. المکاسب المحرمه. جلد ۱، (قم: منشورات دار الذخائر، ۱۴۱۱ ق)، ۴۲.

^{۳۲} اعرافی، علیرضا. فقه تربیتی. چاپ اول، (قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱)، ۴.

^{۳۳} گلی شیردار، محمدحسن و امین سلگی. «بررسی فقهی قاعده ارشاد جاهل و نقش آن در تربیت فرزند». فقه و حقوق نوین، ۲، ش ۵ (۱۳۹۹)، ۱۱؛ فاضل لنکرانی، محمدجواد. موسوعه احکام الأطفال و أدلتها: مقارنه تفصیلیه بین مذهب الإمامیه و المذاهب الأخری. جلد ۳ و ۵، (قم: مرکز فقه ائمه الاطهار علیهم‌السلام، ۱۴۲۳ ق)، ۵۰۷.

^{۳۴} گلی شیردار، محمدحسن و امین سلگی. «بررسی فقهی قاعده ارشاد جاهل و نقش آن در تربیت فرزند». فقه و حقوق نوین، ۲، ش ۵ (۱۳۹۹)، ۱۳.

^{۳۵} اعرافی، علیرضا. فقه تربیتی. چاپ اول، (قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱)، ۴۷؛ موسوی بجنوردی، سید محمد. «کودک‌آزاری». نشریه حقوق و علوم سیاسی، ش ۳ (۱۳۸۶)، ۱۵.

عقل، ملازمه بین مقدمه و نتیجه امری بدیهی است^{۳۶}، و از این رو، حرمت مقدمه حرام نیز پذیرفته می‌شود که به موجب آن، وجوب نهی از منکر نسبت به آن برقرار می‌گردد. در فقه، برخی از علما معتقدند که تنها زمانی می‌توان مقدمه را حرام دانست که آن مقدمه علت تامه فعل حرام باشد^{۳۷}، یا قصد توسل به حرام در آن وجود داشته باشد^{۳۸}.

در شرایطی که اغفال‌کننده در فضای مجازی با هدف سوءاستفاده جنسی کودک به برقراری ارتباط می‌پردازد یا این ارتباط علت قطعی تجاوز تلقی شود، حرمت شرعی این عمل قابل اثبات است. بر این اساس، قاعده نهی از منکر باید توسط تمامی افراد و نهادهای مرتبط با کودکان اجرا شود و اعمال مجازات متناسب با رفتار اغفال‌کننده در فضای سایبری نمونه‌ای روشن از اجرای این قاعده خواهد بود. از حیث تحلیلی، اگرچه جرایم در حوزه سایبری ممکن است نمودهای متعددی داشته باشد، در بسیاری از موارد، ساختار آن از یک الگوی تقریباً مشترک تبعیت می‌کند. بررسی دقیق این الگو، می‌تواند نقش مؤثری در انجام وظیفه نهی از منکر ایفا نماید: انتخاب قربانی: عاملان سوءاستفاده معمولاً کودکان یا نوجوانانی را انتخاب می‌کنند که دسترسی به آن‌ها آسان‌تر یا از نظر روانی آسیب‌پذیرتر هستند.

دستیابی و منزوی ساختن قربانی: آزارگران تلاش می‌کنند قربانی را از والدین یا مراقبان جدا سازند، چه به لحاظ فیزیکی و چه از منظر عاطفی. آن‌ها اغلب به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی هستند که از طریق آن بتوانند با کودکان ارتباطی مستقیم برقرار نمایند. ایجاد اعتماد و رازداری: از طریق ارائه هدایا، توجه افراطی، به اشتراک گذاشتن اسرار و دیگر روش‌های مشابه، تلاش می‌شود اعتماد کودک جلب شود تا رابطه‌ای صمیمی و وابسته شکل گیرد. همزمان، کودک تشویق می‌شود که این رابطه را پنهان نگاه دارد. حساسیت‌زدایی نسبت به تماس بدنی و مسائل جنسی: آزارگران گام به گام با کودک تماس فیزیکی برقرار می‌کنند، به گونه‌ای که در ابتدا رفتارهایی بی‌ضرر مانند بغل کردن، بازی کشتی گرفتن یا قلقلک دادن انجام می‌دهند که به تدریج به تماس‌های جنسی آشکار مانند ماساژ دادن یا دوش گرفتن مشترک منجر می‌گردد. همچنین ممکن است برای عادی‌سازی رفتارهای جنسی، تصاویر پورنوگرافی به کودک نشان داده شود یا مکالماتی در این زمینه شکل گیرد.

افرادی که از کودکان و نوجوانان سوءاستفاده می‌کنند، غالباً تلاش می‌نمایند تا رفتارهای خود را عادی جلوه دهند تا از بروز هرگونه سوءظن جلوگیری کنند. این مسئله خصوصاً در مواردی که سن آزارگر به نوجوان نزدیک‌تر است، بیش از پیش رخ می‌دهد؛ و در نتیجه، شناسایی تاکتیک‌های مورد استفاده توسط آن‌ها پیچیده‌تر می‌شود. بنابراین، هرگونه تعامل پنهانی یا کنترل‌کننده با کودک از سوی یک فرد بزرگسال، که شامل ورود به حریم خصوصی، نفوذ روانی یا اعمال سلطه است، می‌تواند نشانه‌ای از پدیده مذموم جرایم علیه کودکان در سایبر تلقی گردد.

۲-۴. وجوب حفظ نظام

یکی از مفاهیم مهم در فقه اجتماعی، «حفظ نظام» است که به‌عنوان اداره صحیح امور جامعه در راستای تأمین نیازهای مادی و معنوی آن، متناسب با اقتضائات زمانی و مکانی و تنظیم روابط درونی تعریف می‌شود.^{۳۹} از این منظر، هر عاملی که نظم اجتماعی را مختل کند، حرام تلقی می‌گردد. بر اساس دیدگاه فقها، اگر آموزش مهارت‌ها یا دانش‌هایی خاص برای برقراری نظم اجتماعی ضروری باشد، به گونه‌ای که در نبود آن‌ها ساختار جامعه مختل گردد، آموزش این موارد واجب خواهد بود. قاعده «حفظ نظام» در دو سطح قابل بررسی است: سطح ترجیحی، جایی است که اقداماتی در جهت تقویت نظم و ثبات اجتماعی انجام می‌شود و موجب تحسین نظام می‌گردد؛ اما در سطح الزام‌آور، هنگامی که ترک آن اقدامات منجر به بی‌نظمی و هرج‌ومرج گردد، حکم به وجوب صادر می‌شود.^{۴۰}

افزایش حضور کودکان در محیط دیجیتال، در کنار افزایش احتمال بروز پدیده‌هایی مانند اغفال سایبری، به‌عنوان یک جرم اجتماعی می‌تواند زمینه‌ساز ترویج منکر در جامعه گردد. این مسئله به‌ویژه با در نظر گرفتن تأثیرات روانی بلندمدت آن بر کودکان، که منابع انسانی آینده به شمار می‌روند، نوعی تهدید برای نظم عمومی محسوب می‌شود. از سوی دیگر، عدم برخورد مناسب قضایی با مرتکبان این جرم، می‌تواند به گسترش

^{۳۶} مظفر، محمدرضا. أصول الفقه. جلد ۲، (قم: جماعه المدرسين فى الحوزة العلمية بقم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۳ ق)، ۲۷۱.

^{۳۷} آخوند خراسانی، محمداکرم بن حسین. کفایة الاصول. جلد ۱، (قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، ۱۴۳۱ ق)، ۱۲۸.

^{۳۸} صدر، محمداکرم. دروس فى علم الاصول، جلد ۲، (قم: دار الصدر، ۱۴۲۹ ق)، ۲۵۶.

^{۳۹} شریعتی، روح‌الله. قواعد فقه سیاسی، (قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷)، ۲۵۵.

^{۴۰} اعرافی، علیرضا. فقه تربیتی. چاپ اول، (قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱)، ۷۶.

آن در سطح جامعه منجر گردد. بنابراین، بر اساس قاعده فقهی «وجوب حفظ نظام»، اتخاذ تدابیر مقتضی نظیر آموزش عمومی، قانون‌گذاری هدفمند و حمایت‌های حقوقی گسترده، برای جلوگیری از اختلال در ساختار اجتماعی، امری ضروری به نظر می‌رسد.

در این میان، یکی از ظرفیت‌های قانونی مؤثر در حمایت از کودکان در فضای سایبری، سند صیانت از کودکان در فضای مجازی مصوب ۱۷ خرداد ۱۴۰۰ است. این سند، هدف خود را «ایجاد محیطی متناسب با فرهنگ اسلامی ایرانی برای استفاده صحیح کودکان، نوجوانان و خردسالان از فضای مجازی و پیشگیری از آسیب‌های احتمالی آن» عنوان کرده است. همچنین در بند «ب» ماده ۴ این سند، به ضرورت «ایجاد محیطی صیانت‌شده» اشاره شده است. این رویکرد کمک می‌کند تا به جای محدودسازی افراطی کودکان، محیطی امن ایجاد شود که در آن، آموزش‌های تدریجی و متناسب با سن کودکان ارائه گردد و آن‌ها بتوانند در فضایی مبتنی بر اعتماد، مسائل خود را با والدین در میان بگذارند. چنین شیوه‌ای، به جای القای ناامنی و ایجاد اضطراب در کودک، زمینه رشد روانی و اجتماعی او را فراهم می‌کند.

از جمله راهکارهای پیشنهادی برای تحقق این هدف، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: گسترش محیط‌های صیانت‌شده، اعمال رده‌بندی سنی محتوا در فضای دیجیتال، ارتقای سطح آگاهی عمومی، تشدید اقدامات قضایی و انتظامی علیه مجرمان سایبری، توسعه خدمات مشاوره‌ای، و نیز تقویت دفتر حمایت از اطفال و نوجوانان در قوه قضائیه. هر یک از این اقدامات برای تبدیل شدن به سیاست‌هایی عملیاتی، نیازمند پژوهش‌های دقیق‌تر و قانون‌گذاری مشخص هستند. آنچه ضرورت این اقدامات را دوجندان می‌کند، شدت آسیب‌های ناشی از کودک‌آزاری آنلاین و پیامدهای مخرب آن بر ساختار اجتماعی است که بی‌تردید تهدیدی برای بقای نظم در جامعه به‌شمار می‌آید.

۲-۵. دفع ضرر محتمل

قاعده‌ی «دفع ضرر محتمل» بر این اصل عقلانی استوار است که هرگاه انسان نسبت به موضوعی احتمال ورود ضرر بدهد، عقل حکم به لزوم پیشگیری و دفع آن می‌دهد.^{۴۱} قلمرو این قاعده ناظر به مواردی است که در آن‌ها یا احتمال ضرر و خطر دنیوی مطرح است، یا از حیث اخروی، احتمال عقاب و کیفر وجود دارد.^{۴۲} شماری از فقیهان، مفهوم «ضرر» را به‌صورت نقصان در جان، مال، آبرو و مشابه آن تفسیر کرده‌اند.^{۴۳} با توجه به مباحث مطروحه در این مقاله، می‌توان گفت ضرر ناشی از اغفال سایبری کودکان، حتی در مواردی که منجر به سوءاستفاده جنسی یا ارتکاب زنا نیز نگردد، در عین حال به‌روشنی مشمول تعریف فقهی ضرر می‌شود. از این‌رو، به‌کارگیری روش‌های تربیتی مؤثر، اقدام‌های قضایی به‌موقع، و تدوین و اجرای قوانین دقیق و پیشگیرانه به‌منظور دفع این نوع آسیب‌ها از کودکان، امری ضروری و در حکم یک تکلیف عقلانی و شرعی خواهد بود.

۲-۶. مسئولیت حمایت از کودک در همه ابعاد رشدی

در این بخش، تربیت به‌عنوان یکی از ارکان اصلی حمایت از کودکان مورد توجه قرار می‌گیرد. در تعریف اصطلاحی، تربیت به فرایندی اطلاق می‌شود که در آن، متربی با هدف دستیابی به رشد و کمال انسانی یا برای اصلاح و پیشگیری از رفتارهای ناهنجار، تحت آموزش و هدایت قرار می‌گیرد؛ این آموزش می‌تواند ناظر بر ابعاد جسمی یا روانی فرد باشد.^{۴۴} در نگاه فقهی، رفتارهای تربیتی مانند سایر افعال اختیاری مکلفان، مشمول احکام شرعی هستند و فقها تربیت را در حوزه‌های گوناگونی از جمله عقلانی، جسمانی، جنسی، عاطفی، اعتقادی، عبادی، روحی، و اقتصادی مطرح می‌کنند.

مسئولیت تربیت کودک در سه عرصه خانواده، جامعه و دولت جای می‌گیرد.^{۴۵} براساس متون دینی و دیدگاه فقها، تربیت فرزندان یک وظیفه واجب شرعی برای والدین به‌شمار می‌رود و این امر با ولایت شرعی که مخصوص پدر دانسته شده، تفاوت دارد. همچنین با استناد به آیات و

^{۴۱} مروج جزایری، سید محمدجعفر. منتهی الدرایه فی توضیح الکفایه. جلد ۴، (چاپ چهارم. قم: دار الکتب، ۱۴۱۳ق)، ۲۰۶.

^{۴۲} لطفی، اسدالله. «قاعده وجوب دفع ضرر محتمل و کاربرد آن در قانون آیین دادرسی مدنی». فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ش ۵۹ (۱۳۹۱)، ۲۰۶.

^{۴۳} موسوی بجنوردی، میرزا حسن. القواعد الفقهیه. چاپ دوم، (قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۱۳ق)، ۱۷۸.

^{۴۴} گلی شیردار، محمدحسن و امین سلگی. «بررسی فقهی قاعده ارشاد جاهل و نقش آن در تربیت فرزند». فقه و حقوق نوین، ۲، ش ۵ (۱۳۹۹)، ۳.

^{۴۵} اعرافی، علیرضا. فقه تربیتی. چاپ اول، (قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱)، ۸۶.

روایات، وظیفه تعلیم و تربیت نه تنها متوجه والدین، بلکه متوجه کل جامعه، از جمله مربیان نیز هست.^{۴۶} تربیت همچنین با هدف رسالت پیامبر، یعنی تکمیل مکارم اخلاق، پیوند دارد و اگر این امر مورد غفلت قرار گیرد، هدف شارع نیز ناتمام می‌ماند.^{۴۷}

در نظام حقوقی ایران نیز، مقوله تربیت در قالب قوانین مسئولیت مدنی دیده می‌شود. بر اساس ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت والدین در قبال اعمال کودک به تقصیر در امر تربیت بازمی‌گردد. البته تحقق این مسئولیت منوط به امکان واقعی نظارت و کنترل والدین است. عرف معیار تشخیص تقصیر بوده و مسئولیت نیز زمانی محقق می‌شود که احتمال تأثیرگذاری بر کودک وجود داشته باشد. با توجه به تنوع عملکرد فضای سایبری در حوزه‌هایی چون آموزش و سرگرمی، نمی‌توان تمام مسئولیت‌های تربیتی را بر دوش والدین گذاشت، همچنین، در فقه امامیه و حقوق ایران، تربیت به‌عنوان یکی از حقوق والدین شناخته شده است، اما این حق، مطلق نبوده و با محدودیت‌هایی همچون تعارض با حقوق جسمانی (نظیر تنبیه بدنی) و معنوی (نظیر مداخله در حریم خصوصی) کودک مواجه است. راه حل این تزاخم، اولویت دادن به مصلحت تربیتی قلمداد شده است.^{۴۸}

در ارتباط با جرایم سایبری بر علیه کودکان و بررسی مسئولیت مدنی، چند نکته حائز اهمیت است: نخست، کودکانی که شرایط خاصی دارند، نظیر کودکان دارای معلولیت، مهاجر یا متعلق به اقلیت‌ها، آسیب‌پذیری بیشتری در برابر این جرایم دارند.^{۴۹} بنابراین در این زمینه، مسئولیت‌های تربیتی والدین و دولت با یکدیگر متفاوت خواهند بود. دوم، رفتار مجرمانه اغفال‌گران معمولاً شامل تهدیدهایی نظیر اجبار به برقراری روابط جنسی در قبال ادامه رابطه، غذا، سرپناه، مواد مخدر، هدیه یا پول است؛ همچنین تهدید به انتشار تصاویر خصوصی کودک نیز از شیوه‌های معمول این جرم است. بنابراین حمایت از کودک نباید تنها به پیشگیری از آغاز رابطه محدود شود، بلکه باید برای مقابله با تداوم و تهدیدهای ناشی از آن نیز راهکارهای مؤثری در نظر گرفته شود.

نکته سوم، ضرورت شناسایی عوامل این جرایم است؛ افراد بزرگ‌سالی که از طریق فضای مجازی با کودک در ارتباطند و در فرآیند اغفال دخالت دارند. لازم است سازوکارهای قانونی به‌گونه‌ای طراحی شوند که امکان گزارش‌گری سریع و بی‌خطر برای کودک یا اطرافیان وی فراهم شود. در بند ۸ ماده ۴ سند صیانت از کودکان در فضای مجازی نیز به این موضوع توجه شده است. کودک باید این اطمینان را داشته باشد که با اعلام به‌موقع، لازم نیست به‌تنهایی در برابر آزار مقاومت کند.^{۵۰}

در نتیجه، در کنار مسئولیت والدین برای تربیت و پیشگیری، لازم است این افراد آموزش ببینند تا تهدیدها را به‌درستی تشخیص دهند و در زمان مناسب، آن‌ها را به مراجع ذی‌ربط گزارش کنند. نظام حقوقی کشور نیز باید با تکیه بر قوانین موجود، از جمله بند ۹ ماده ۱۰ قانون حمایت از کودکان و نوجوانان (۱۳۹۹) که تعریفی دقیق از جرایم سایبری ارائه کرده و مجازات درجه شش برای آن در نظر گرفته، و همچنین ماده ۱۴ و بند «الف» ماده ۱۵ قانون جرایم رایانه‌ای (۱۳۸۸) که علاوه بر جزای نقدی، مجازات حبس نیز پیش‌بینی کرده‌اند، به‌طور مؤثر از کودک در برابر این آسیب‌ها حمایت کند.

۳- رویکرد حقوق ایران نسبت به جرایم سایبری علیه کودکان

در منظومه حقوقی ایران، موارد بسیاری از اشاره به حقوق کودک در فضای مجازی در سطوح گوناگون مشاهده می‌شود؛ متونی که بسته به نهاد صادرکننده، ذیل عنوان‌هایی چون «قوانین»، «مقررات» و «سایر اسناد» قابل طبقه‌بندی هستند که در ادامه به تفصیل مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۱. قوانین

در سیاست‌گذاری تقنینی ایران، تنها قانونی که به‌طور صریح و مستقیم به مقوله حقوق کودکان در فضای سایبری پرداخته، قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ است. بر اساس بخش (ح) ماده ۷ این قانون، سازمان صدا و سیما مکلف است با اتکا به وظیفه ذاتی خود در زمینه

^{۴۶}. مؤمنی، عابدین و محمدابراهیم کلیاسی. «مبانی فقهی وجوب تربیت». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۴، ش ۸ (۱۳۹۶)، ۲۵.

^{۴۷}. مؤمنی، عابدین و محمدابراهیم کلیاسی. «مبانی فقهی وجوب تربیت». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۴، ش ۸ (۱۳۹۶)، ۲۶.

^{۴۸}. پورعبدالله، کبری، فروغ‌السادات حسینی و محمد مهدی سیار. «گستره‌ی حق والدین بر تربیت کودک (مطالعه‌ی تطبیقی نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی)». مطالعات راهبردی زنان، ۱۵، ش ۶۰ (۱۳۹۲)، ۲۰۲.

^{۴۹}. <https://www.education.vic.gov.au/school/teachers/health/childprotection/Pages/expolit ationgrooming. aspx>

^{۵۰}. <https://www.education.vic.gov.au/school/teachers/health/childprotection/Pages/expoli tationgrooming. aspx>

آگاهی بخشی نسبت به حقوق کودکان و نوجوانان، اقدامات مشخصی را به عمل آورد که یکی از آن‌ها، جلوگیری از تولید، پخش یا تبلیغ هرگونه برنامه یا محصولی است که مضر به سلامت، تربیت، اخلاق یا سایر حقوق این گروه سنی باشد.

در راستای تحقق همین هدف، مواد ۶ تا ۹ آیین‌نامه اجرایی ماده ۷ قانون مذکور (مصوب ۱۴۰۳)، مسئولیت‌هایی را برای این سازمان برشمرده است؛ از جمله می‌توان به تدوین برنامه‌ای جامع در خصوص تولید و پخش محتوای رسانه‌ای مرتبط با کودکان و نوجوانان، تهیه برنامه‌هایی با محوریت حقوق کودک و نوجوان و نیز تشریح شرایط پرخطر، آسیب‌زایی و بزه‌دیدگی، ارائه منشأ، آثار، پیامدها و نحوه مواجهه با آن‌ها و همچنین، بازنگری در کمیت و کیفیت تولیدات رسانه‌ای با هدف پیشگیری از وارد آمدن آسیب به سلامت جسمی، تربیتی، اخلاقی و حقوق کودکان و نوجوانان اشاره کرد. این تدابیر می‌تواند در مواردی که کودکان در محیط‌های سایبری در معرض تهدید قرار می‌گیرند، جنبه‌ای پیشگیرانه و حمایتی داشته باشد.

افزون بر آن، مطابق بند (ب) ماده ۱۰ آیین‌نامه مزبور، در مواردی که کودک در محیط خانوادگی با شرایط مخاطره‌آمیزی نظیر سوءاستفاده در ارتکاب جرم روبه‌رو باشد، این امکان وجود دارد که با دستور مقام قضایی و تحت نظارت مددکار اجتماعی، در مراکزی که زیر نظر سازمان بهزیستی اداره می‌شوند، نگهداری گردد. این بند، از این جهت حائز اهمیت است که می‌توان سوءاستفاده مجرمانه از کودک در فضای سایبری را نیز مشمول دامنه شمول آن دانست.

همچنین، بند (ز) ماده ۲۰ آیین‌نامه، وزارت آموزش و پرورش را مکلف ساخته است تا با مشارکت وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، اقدامات لازم را در جهت پوشش کامل تحصیلی کودکان و نوجوانان و نیز دسترسی فراگیر به آموزش مجازی برای تمامی دانش‌آموزان به‌عمل آورد. این تکلیف را می‌توان هم‌راستا با مفاد مواد ۲۷ و ۲۹ کنوانسیون حقوق کودک ارزیابی کرد که بر حق برخورداری کودک از آموزش و پرورش، و نیز تحقق اهدافی چون رشد شخصیت، پرورش استعدادها، تقویت توانمندی‌های ذهنی و جسمی کودک، و در نهایت ارتقاء احترام به حقوق بشر، آزادی‌های اساسی و اصول مندرج در منشور ملل متحد تأکید دارد.

۳-۲. مقررات

وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات که به عنوان نهاد اصلی در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات کشور شناخته می‌شود، نقشی پررنگ و اثرگذار در موضوع حفاظت از حقوق کودکان در بستر فضای مجازی بر عهده دارد. به همین منظور، در سال ۱۳۹۶، این وزارتخانه تهیه و تدوین سندی با عنوان «سند حمایتی و برنامه اقدام توسعه خدمات فضای مجازی کودک و نوجوان»، که با محوریت مرکز ملی فضای مجازی تنظیم شده بود، را در دستور کار قرار داد. این سند، به اهمیت موضوع از سه منظر فرهنگی، اقتصادی (کسب‌وکار) و حقوق شهروندی پرداخته است.

از بعد فرهنگی، تمرکز سند بر تربیت و آموزش کودکان و نوجوانان مبتنی بر فرهنگ اصیل ایرانی-اسلامی بوده است. در بخش مرتبط با کسب‌وکار، دولت موظف شده است در راستای پشتیبانی از نقش‌آفرینی بخش خصوصی در زمینه تأمین، تولید و عرضه محتوای سالم برای این گروه سنی، سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های حمایتی و نظارتی مورد نیاز را به اجرا درآورد.^{۵۱} در بُعد مربوط به حقوق شهروندی نیز این نکته مورد تأکید قرار گرفته که کودکان حق دارند از اطلاعات مناسب با سن خود بهره‌مند باشند و نباید در معرض محتوایی قرار گیرند که از نظر اخلاقی ناپسند، حاوی خشونت، ایجاد رعب و وحشت یا آثار روانی و جسمی آسیب‌زا باشند.^{۵۲}

این سند همچنین دارای سه پیوست است که شامل: (۱) مطالعات تطبیقی درباره فضای مجازی کودکان و نوجوانان، (۲) بررسی‌های میدانی در همین حوزه، و (۳) ابزارهای مربوط به کنترل والدین می‌باشد.

از سوی دیگر، کمیسیون تنظیم مقررات ارتباطات، که به عنوان بخشی از ساختار وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات مسئولیت تدوین مقررات ارتباطی کشور در چارچوب قوانین موجود و نظارت بر اجرای صحیح آن‌ها را بر عهده دارد^{۵۳}، در یکی از مصوبات خود، ضوابط و الزامات مربوط به صیانت از کودکان و نوجوانان در ارائه خدمات تلفن همراه پهن‌بند را برای اپراتورها و کاربران تعیین کرده است.^{۵۴} مهم‌ترین تعهداتی که در این مصوبه برای اپراتورها در نظر گرفته شده به شرح زیر است:

^{۵۱} سند حمایتی و برنامه اقدام توسعه خدمات فضای سایبر کودک و نوجوان، ۱۳۹۶، ص ۴.

^{۵۲} ماده ۳۲ منشور حقوق شهروندی.

^{۵۳} بند «ج» ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی مربوط به وظایف و طرز کار کمیسیون تنظیم مقررات ارتباطات.

^{۵۴} مصوبه شماره ۲ جلسه شماره ۲۰۳ مورخ ۱۳۹۳/۰۹/۰۲.

الف) عرضه سیم‌کارت ویژه کودکان و نوجوانان که تنها به بسته‌های خدماتی مناسب برای این گروه سنی دسترسی دارد؛
ب) ایجاد امکان اعمال محدودیت‌ها و مدیریت‌های خاص بر قابلیت‌های تلفن همراه بنا بر تقاضای مشترک؛
ج) اتخاذ تمهیدات فنی، اجرایی و اقتصادی لازم برای ارتقای آگاهی کودکان و نوجوانان در زمینه‌هایی نظیر حفاظت از داده‌ها، رعایت حریم خصوصی، و ارتباط اضطراری با نهادهای خدماتی در شرایط بروز ناهنجاری‌های فرهنگی، اجتماعی یا کاربردهای آموزشی و تربیتی ویژه.^{۵۵}
علاوه بر الزامات ناظر بر اپراتورها، تعهداتی نیز برای مشترکین در نظر گرفته شده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:
الف) ممنوعیت ایجاد هویت جعلی یا غیرواقعی و انجام هر اقدامی که منجر به گمراهی در تشخیص هویت واقعی مشترک در بهره‌مندی از خدمات پهن‌بند تلفن همراه گردد؛
ب) رعایت دقیق مقررات، مفاد قرارداد اشتراک و مصوبات آتی مراجع ذی‌ربط در خصوص خدمات مورد استفاده؛
ج) اعمال نظارت فعال و مستمر از سوی والدین یا سرپرستان قانونی بر نحوه استفاده کودکان و نوجوانان از این خدمات.^{۵۶}

۳-۳. سایر اسناد

شورای عالی فضای مجازی که به‌عنوان نهاد مسئول در حوزه سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی کلان، هماهنگی، نظارت و ارزیابی در تمامی ابعاد مرتبط با فضای سایبری^{۵۷} شناخته می‌شود، با هدف ایجاد فضایی ایمن و مناسب برای کودکان، نوجوانان و خردسالان در چارچوب فرهنگ اسلامی-ایرانی، و همچنین پیشگیری از تهدیدات و آسیب‌های احتمالی ناشی از حضور در فضای مجازی^{۵۸}، اقدام به تدوین سندی با عنوان «سند صیانت از کودکان و نوجوانان در فضای مجازی» نموده است. این سند با تأکید بر صیانت کامل از حقوق کودکان در محیط سایبری، مجموعه‌ای از سیاست‌ها را در محورهای مانند تقویت نقش خانواده، والدین و مربیان در هدایت، حمایت و مراقبت از کودکان، رده‌بندی کلیه محتواها و خدمات موجود در فضای مجازی بر اساس سن، جنسیت و ویژگی‌های جسمی و فرهنگی کودکان، افزایش مقابله با تهدیدکنندگان امنیت کودکان در بستر سایبری، توانمندسازی کودکان برای استفاده مؤثر و ایمن از اینترنت، و همچنین گسترش همکاری‌های بین‌المللی در راستای ایجاد فضای مجازی سالم ارائه کرده است.

در این چارچوب، شش محور اصلی برای پیاده‌سازی این سیاست‌ها تعریف شده که شامل موارد زیر است:

- ۱) مدیریت و راهبری،
- ۲) ایجاد محیطی حفاظت‌شده،
- ۳) توسعه محتوای رده‌بندی‌شده و خدمات متناسب،
- ۴) حمایت و مراقبت،
- ۵) فرهنگ‌سازی و ارتقاء سواد فضای مجازی،
- ۶) تعاملات بین‌المللی.^{۵۹}

در کنار این سند، شورای عالی انقلاب فرهنگی نیز که نهادی با صلاحیت در امر سیاست‌گذاری کلان، تصمیم‌گیری، هماهنگی و هدایت فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و پژوهشی کشور به شمار می‌رود^{۶۰}، در راستای اقدام ملی شماره ۴۰ از سومین راهبرد کلان نقشه مهندسی فرهنگی کشور^{۶۱}، اقدام به تدوین «سند ملی حقوق کودک و نوجوان» کرده است. در این سند، طی مواد ۳ تا ۱۲، حقوق مختلف کودکان و نوجوانان به تفصیل احصا شده‌اند.

از میان این موارد، برخی مواد به‌طور خاص به تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم فضای سایبری بر کودکان اشاره کرده‌اند؛ به‌ویژه:

^{۵۵}. ماده ۱ مصوبه

^{۵۶}. ماده ۲ مصوبه

^{۵۷}. قسمت دوم بند ۲ ماده ۴ اساسنامه مرکز ملی فضای مجازی.

^{۵۸}. ماده ۲ سند

^{۵۹}. ماده ۴ سند

^{۶۰}. سند اهداف، جایگاه و وظایف شورای عالی انقلاب فرهنگی

^{۶۱}. تدوین سند ملی کودک و نوجوان مبتنی بر آموزه‌ها و معارف اسلامی در راستای تبیین، تشکیل تحکیم، تعالی و ایمن‌سازی خانواده

ماده ۶ که به حق تفریح، بازی و ورزش پرداخته و بر لزوم فراهم آوردن محیط‌های امن و استاندارد برای این فعالیت‌ها توسط دولت تأکید دارد؛

ماده ۷ که دربردارنده حقوق فرهنگی، آموزشی و تربیتی کودکان است و بر دسترسی به اطلاعات مفید و حمایت از تولید محتوای علمی و فرهنگی در رسانه‌های جمعی تأکید می‌ورزد؛

ماده ۱۱ که به حق امنیت کودکان و نوجوانان می‌پردازد و دولت را ملزم به پیشگیری و مبارزه با جرائم جنسی علیه این قشر، از جمله از طریق فضای مجازی، و نیز مقابله با ارائه آثار مستهجن به آن‌ها یا بهره‌کشی از کودکان برای تولید، توزیع، فروش و نگهداری چنین آثاری می‌داند.

۴- الگوی قانونی حمایت از حقوق کودک در فضای سایبر

از مباحث مستفاد می‌شود که اگرچه حقوق ایران، تلاش‌های متعددی برای تبیین مفهوم حقوق کودک در فضای سایبر و لزوم پاسداشت آن صورت گرفته، اما علیرغم وجود نقاط قوت، همچنین، حقوق ایران نیز الگوی قانونی منسجمی که تدابیر پیش‌گیرانه و مؤثری برای حفاظت از حقوق کودک در فضای سایبر ارائه دهد، در چارچوب قانونی کشور دیده نمی‌شود. این مسئله، ضرورت تدوین یک چارچوب واحد جهت شناسایی تهدیدها و راهکارهای پاسخ‌گویی به آن‌ها را بیش از پیش به ذهن متبادر می‌کند.

این چارچوب قانونی پیشنهادی، بیش از آنکه لازم باشد به کلیات مقوله حفاظت از حقوق کودکان در فضای سایبر بپردازد (کما اینکه اسناد موجود در حقوق داخلی ایران به تفصیل به این موضوع پرداخته‌اند)، لازم است تا به تفصیل، عوامل تهدیدکننده و یا ناقض حقوق کودک را احصا کند و به ارائه راهکارهای مناسب برای مقابله با هر یک از آن‌ها بپردازد. همچنین، علاوه بر ضرورت تدوین چارچوب پیش‌گفته، هماهنگ‌سازی مقررات و برنامه‌ها در سطح داخلی با استانداردهای برگرفته از تعهدات بین‌المللی دولت‌ها، یکی از شروط لازم برای طراحی یک چارچوب قانونی کارآمد به منظور حفظ امنیت کودک در فضای سایبر به شمار می‌رود.^{۶۲}

در ادامه، مواردی از این تهدیدات بررسی و راهکارهای حقوقی لازم ارائه می‌شود. بدیهی است عوامل تهدیدکننده کودکان در فضای سایبر به موارد زیر محدود نمی‌شوند، اما این عوامل، اصلی‌ترین تهدیدات پیش‌روی کودکان در این فضا محسوب می‌شوند.

۴-۱. حفاظت از حریم خصوصی کودک

یکی از مسائلی که استفاده کودکان از فضای مجازی و اینترنت را پیچیده می‌کند، ارتباط میان به‌اشتراک‌گذاری داده‌های شخصی و حفظ حریم خصوصی است. کنشگران مختلفی ممکن است در نقض این حریم نقش داشته باشند. کسب‌وکارها و بازاریاب‌ها با اهداف گوناگون اقدام به جمع‌آوری داده‌های کودکان و دنبال کردن ردپای دیجیتال آن‌ها می‌کنند. خود کودک که کاربر فضای مجازی است، غالباً قادر به درک تأثیرات بلندمدت به‌اشتراک‌گذاری اطلاعات خود نیست و بدین ترتیب حریم خصوصی خود را در معرض خطر قرار می‌دهد. از سوی دیگر، والدین و سرپرستان نیز از لحظه تولد، با انتشار تصاویر و داده‌های فرزندشان در فضای دیجیتال، داده‌های شخصی او را در دسترس دیگران قرار می‌دهند. همچنین، مدارس، مراکز آموزشی، ورزشی، تفریحی و سایر نهادها، به دلایل مختلف، اطلاعات کودکان را جمع‌آوری و برای کاربردهای بعدی نگهداری می‌کنند.^{۶۳}

حق بر حریم خصوصی به‌عنوان یکی از حقوق مدنی و سیاسی بشر، در اسنادی همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر (ماده ۱۲)، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (ماده ۱۷) و کنوانسیون حقوق کودک (ماده ۱۶) مورد اشاره و حمایت قرار گرفته است. طبق سند اخیر، حریم خصوصی کودک شامل امور خانوادگی، مسکونی، حیثیتی و مکاتبات شخصی است که نقض آن به طور غیرقانونی، نوعی آسیب عمده محسوب شده و کودک در برابر آن مورد حمایت قرار می‌گیرد. با وجود انعکاس این حق در کنوانسیون، کمیته حقوق کودک در سال ۱۹۹۷ در مورد فقدان انعکاس حقوق

⁶² Badźmirowska-Masłowska, Katarzyna. "Child Protection in Cyberspace." *Cybersecurity and Law* 1 (2019), 219.

⁶³ فرامرزیانی، پروانه، باقر انصاری، محمد سلطانی‌فر و افسانه مدفمری. «طراحی الگوی راهکارهای حمایت از حریم خصوصی کودکان در فضای مجازی».

فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی، ش ۱۰۶ (۱۴۰۰)، ۱۳.

و آزادی‌های عمومی در قوانین داخلی کشورها ابراز نگرانی کرده و بر جایگزینی رویکرد سنتی به کودک که او را جزئی از اموال والدین قلمداد می‌کرد با رویکرد جدید به کودک که او را دارای شخصیت مستقلی می‌داند تأکید می‌ورزد.^{۶۴}

علیرغم این ابراز نگرانی، در حقوق ایران به‌جز یک مورد، نمونه دیگری از تعیین سازوکار قانونی برای حفظ حریم خصوصی کودک در فضای سایبر یا اتخاذ تدابیری پیشگیرانه جهت جلوگیری از آن دیده نمی‌شود. مطابق ماده ۵۷ قانون تجارت الکترونیکی، انجام تبلیغات و بازاریابی برای کودکان و نوجوانان زیر سن قانونی منوط به آیین‌نامه‌ای است که در ماده ۷۹ این قانون تعریف شده است. بر اساس بند «ب» ماده ۷۹، این آیین‌نامه توسط وزارتخانه‌های بازرگانی، فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور پیشنهاد شده و پس از آن به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید. اما علیرغم این الزام قانونی، آیین‌نامه مربوطه تاکنون تصویب نشده است.

در این میان، قانون‌گذاری مطلوب در حوزه حریم خصوصی کودک باید در دو بعد کنشگران دولتی و خصوصی مورد توجه قرار گیرد. در بعد اول، لازم است قوانین و دستورالعمل‌های محدودکننده‌ای برای نهادها و مؤسسات عمومی برای حفظ حریم خصوصی کودکان در فضای سایبر تدوین شود. در بعد دوم، بررسی، ردیابی و جمع‌آوری داده‌های شخصی کودکان از طریق غیرقانونی با استفاده از نرم‌افزارها که عمدتاً توسعه‌دهندگان آن‌ها فعالان بخش خصوصی هستند در فضای سایبر ممنوع شود. این مهم می‌تواند از طریق اخذ تعهد به حفظ حریم خصوصی کودک و التزام به رعایت دستورالعمل‌های صادره توسط نهادهای تقنینی و سیاست‌گذار انجام شود و در موارد لزوم، از ادامه فعالیت آن سکوی^{۶۵} ارائه‌دهنده خدمات جلوگیری به عمل آمده و مورد پیگرد قانونی قرار گیرد.

قوانین پیش‌گفته باید با در نظر گرفتن ملاحظاتی همچون میزان توانایی، سطح سواد و سن کودک تدوین شوند. علاوه بر این، در مواقع لزوم استفاده از اطلاعات شخصی، سکوهایی ارائه‌دهنده خدمات باید والدین کودک را مطلع نمایند. آگاهی‌رسانی باید با در نظر گرفتن نحوه استفاده از خدمات، به گونه‌ای انجام شود که با فهم کودک سازگار باشد.

۴-۲. هرزه‌نگاری کودک

یکی از ناهنجاری‌های اخلاقی بسیار مذموم و گسترده، سوءاستفاده جنسی از کودک یا هرزه‌نگاری است که در جهان با رشد چشمگیری مواجه شده است. در نمونه‌های برخی این سوءاستفاده، کودکان به گونه‌ای وادار یا تشویق می‌شوند که عکس‌های برهنه یا جنسی خود را ارسال کنند، از طریق وب‌کم یا گوشی‌های هوشمند تماس‌های صوتی و تصویری جنسی برقرار کنند و یا در گفتگوهای جنسی از طریق پیام‌رسان‌ها شرکت نمایند.^{۶۶}

هرزه‌نگاری در فضای سایبر از سه جنبه، تهدیدی جدی برای کودک محسوب می‌شود: نخست آنکه، گسترش فضای سایبر و حجم و تنوع داده‌های در حال گردش در این فضا، امکان دسترسی کودک به محتوای هرزه‌نگارانه را بیش از پیش تسهیل کرده است؛ دوم آنکه، هرزه‌نگارها، هرزه‌نگاری کودک را مسیر آسانی برای فروش محصولات خود یافته‌اند، تا این ناهنجاری تماماً به شکل اقتصادی رواج یابد؛ و بالاخره اینکه، برخی هرزه‌نگاران با قربانیان موردنظر خود از طریق فضای سایبر ارتباط برقرار کرده، آن‌ها را مجذوب خود نموده و در نهایت، آنان را در دنیای واقعی به دام می‌اندازند.^{۶۷}

اگرچه کنوانسیون حقوق کودک تعریف مشخصی از هرزه‌نگاری ارائه نداده است، اما مواد ۱۹ و ۳۴ آن به سوءاستفاده جنسی از کودک پرداخته‌اند که با توجه به اطلاق به‌کاررفته در آن‌ها، می‌توان فضای سایبر را نیز دربرگیرنده دانست. به‌دلیل این ابهام در تعریف هرزه‌نگاری و نیز نگرانی از خطرهایی که حضور در فضای سایبر برای کودک ایجاد می‌کند، سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۰ میلادی، پروتکل اختیاری فروش، فحشا و هرزه‌نگاری کودک^{۶۸} را که ایران نیز در سال ۱۳۷۲ به آن پیوسته است به تصویب رسانید. در بند «ج» ماده ۲ این پروتکل، هرزه‌نگاری چنین تعریف شده است: «هر نوع نمایش با هر ابزاری که در ارتباط با کودک و برای بهره‌برداری فعالیت‌های جنسی یا شبیه‌سازی و یا هر نوع نمایش

⁶⁴ Tobin, John. "Courts and Construction of Childhood: A New Way of Thinking." In *Law and Childhood Studies*, edited by Freeman, M. F. B. A., 56–59, (Oxford: Oxford University Press, 2011), 57.

⁶⁵ Platform

⁶⁶ حسینی اکبرنژاد، هاله، و محسن جواهری آراسته. «حمایت کیفری از کودکان در مقابل سوءاستفاده در فضای مجازی در قوانین ایران و انگلیس و اسناد بین‌المللی». *مجله پژوهش‌های حقوقی*، ش ۱۰۰ (۱۴۰۰)، ۱۱۰.

⁶⁷ جعفری، محمدحسین و الهه پارسا. «ممنوعیت هرزه‌نگاری کودکان از منظر اسناد بین‌المللی و داخلی». *فصلنامه حقوق کودک*، ۱، ش ۱ (۱۳۹۸)، ۱۵۹.

⁶⁸ Optional Protocol on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography, 2000.

اندام تناسلی کودک به منظور اهداف جنسی» صورت پذیرد. علاوه بر این، کمیته حقوق کودک در موارد متعددی، کشورهای عضو را به دلیل عدم پیش‌بینی قوانین و مقرراتی در زمینه سوءاستفاده جنسی از کودکان مورد انتقاد قرار داده است.^{۶۹}

در پاسخ به واکنش‌های جهانی پیرامون هزینه‌نگاری کودک، قوانین ایران نیز دستخوش تغییراتی شده‌اند. طبق تبصره ۵ قسمت «الف» ماده ۳ قانون نحوه مجازات کسانی که به صورت غیرمجاز در امور سمعی و بصری فعالیت می‌کنند، آثار سمعی و بصری «مستهجن» به آثاری گفته می‌شود که نمایشگر برهنگی زنان و مردان، اندام تناسلی و یا روابط جنسی باشد. در تبصره ۱ قسمت «ب» همان ماده، آثار «مبتذل» به مواردی گفته شده که شامل صحنه‌های ناپسند بوده و مضامین آن‌ها مخالف شریعت و اخلاق اسلامی باشد. در نهایت، تبصره ۳ ماده ۳ این قانون، برای استفاده از کودک به منظور نگهداری، نمایش و عرضه لوح و نوارهای غیرمجاز، حداکثر مجازات را در نظر گرفته است.

در تبصره‌های ۱ و ۴ ماده ۱۴ قانون جرائم رایانه‌ای، تعریفی مشابه با قانون مذکور درباره این نوع آثار ارائه شده است. همچنین، در ماده ۱ بند «د» قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، هزینه‌نگاری به عنوان تهیه و تولید هرگونه اثری که شامل محتوایی با جاذبه جنسی کودک یا نوجوان باشد، از جمله برهنگی، آمیزش، اعمال جنسی یا نمایش اندام جنسی، تعریف شده است. مجازات مربوط به این موارد نیز در مواد ۱۰ و ۱۱ همان قانون پیش‌بینی شده است.

با این حال، در همین قوانین نیز، تمهیداتی ویژه برای حفاظت از کودک و نوجوان در برابر این آسیب در نظر گرفته نشده است؛ مسئله‌ای که در نوع خود، خلأ قانونی شایان توجهی به‌شمار می‌رود. اگرچه پیوستن ایران به پروتکل اختیاری کنوانسیون حقوق کودک تا حدودی توانسته این خلأ را برطرف سازد، اما لزوم حمایت‌های بیشتر از کودکان که ناشی از آسیب‌پذیری بیشتر آن‌هاست سبب شده کشورمان از این جهت با نقطه مطلوب فاصله داشته باشد.

در این زمینه می‌توان تدابیری نظیر: تعیین سازوکارهایی برای گزارش‌دهی موارد هزینه‌نگاری کودک، ظرفیت‌سازی از طریق کمپین‌هایی برای آگاه‌سازی کودکان و والدین در خصوص هزینه‌نگاری کودک، تدوین دستورالعمل‌های الزام‌آور برای تمامی کسب‌وکارها، به‌ویژه آن‌هایی که به‌صورت خاص فعالیت خود را با کودکان مرتبط می‌دانند، آموزش قضات برای رسیدگی مؤثر و سریع به پرونده‌های سوءاستفاده جنسی از کودکان و به‌طور خاص، هزینه‌نگاری، و از همه مهم‌تر، اصلاح ساختارهای قانونی به‌منظور مقابله با هزینه‌نگاری را به کار بست؛ اموری که می‌توانند سطح کنش‌گری نظام حقوقی کشور در رابطه با این ناهنجاری‌ها را ارتقاء بخشند.

۴-۳. استفاده تجاری از کودک در فضای سایبر و پدیده «کودک کار مجازی»

رشد شبکه‌ها و توسعه مصادیق برخی پدیده‌های اجتماعی، سبب شده است که پدیده «کودک کار مجازی» به‌عنوان یکی از نمونه‌های نوظهور مورد توجه قرار گیرد. کودک کار مجازی در اصطلاح به افرادی زیر هجده سال اطلاق می‌شود که توسط والدین، نزدیکان یا سایر افراد مرتبط با او، بنا به هر دلیلی، به شخصیتی مشهور در فضای سایبر تبدیل شده‌اند. نکته جالب توجه آن است که این قسم از کودکان کار، اغلب از طبقات متوسط و مرفه جامعه‌اند و والدین آن‌ها معتقد به لزوم حفاظت از حقوق کودک هستند، اما با این حال، ظهور و بروز کودک کار مجازی در میان این خانواده‌ها نیز مشهود است.

از وجوه مشترک کودکانی که در عرصه سنتی یا مجازی مشغول به کار هستند، می‌توان به نقش آن‌ها در تأمین مالی خانواده اشاره کرد. در هر دو موقعیت، کودک بدون دریافت مزد، خدماتی ارائه می‌دهد که منجر به درآمدزایی برای خانواده می‌شود. با این تفاوت که کودکان کار سنتی اغلب در جامعه با ظاهری خسته و نازیباده دیده می‌شوند، در حالی که کودکان کار مجازی در فضای سایبری با چهره‌ای آراسته و جذاب در معرض بهره‌کشی قرار می‌گیرند. آسیب‌های ناشی از این پدیده نظیر نقض حریم خصوصی، ایجاد اعتمادبه‌نفس کاذب، اختلال شخصیت‌نمایی، شیء‌وارگی و از بین رفتن عزت نفس کار کودک در فضای سایبر را به یک معضل اجتماعی مبدل ساخته است (اداره پژوهش آسیب‌های سیاسی صدا و سیما، ۱۳۹۰: ۲).

در کنوانسیون حقوق کودک، موضوع کار کودک به شکل ضمنی در مواد ۳۲ و ۳۶ مورد توجه قرار گرفته است. ماده ۳۲ بیان می‌دارد که کشورهای طرف کنوانسیون، حق برخورداری کودک از حمایت در برابر استثمار اقتصادی و مشاغلی که مخل آموزش یا سلامت و رشد همه‌جانبه او باشند را به رسمیت می‌شناسند. در ادامه، این ماده دولت‌ها را مکلف به اتخاذ اقدامات قانونی و اجرایی برای تحقق مفاد آن می‌نماید. افزون بر

⁶⁹ Kendall, V., and M. Funkm. Child, Exploitation and Trafficking: Examining the Global Challenges and U.S. Responses. Lanham: (Rowman and Littlefield Publishers: 2012), 133.

این، ماده ۳۶ تأکید دارد که کشورهای عضو باید در برابر تمامی اشکال بهره‌کشی که به رفاه کودک آسیب می‌زند، اقدامات حمایتی لازم را به عمل آورند.

در حقوق ایران نیز، قانون حمایت از کودکان و نوجوانان، با اینکه زمان زیادی از تصویب آن نمی‌گذرد، بدون آنکه به مقوله کودک کار مجازی به‌عنوان مسئله‌ای روز در حوزه حقوق کودک پردازد، صرفاً «بهره‌کشی اقتصادی» از کودک را در معنای عام کلمه جرم‌انگاری کرده و مجازاتی برای مرتکبان آن در نظر گرفته است. طبق بند «ث» ماده ۱ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، مفهوم «بهره‌کشی اقتصادی» ناظر به مواردی است که در آن کودک یا نوجوان به صورت قانونی به کار گرفته شود یا ناگزیر به انجام کاری شود که با توجه به شرایط فردی او، از حیث جسمانی، روانی، اخلاقی یا اجتماعی، زیان‌آور یا خطرآفرین تلقی گردد.

این تعریف اگرچه تا حدی با مفهوم کودک کار مجازی منطبق است، ولی تعیین مجازات صرف و عدم تعیین الزامات، تدابیر پیش‌گیرانه و خطوط راهنما برای والدین و کسب‌وکارها برای مقابله با این آسیب کافی نخواهد بود. بنابراین، لازم است تمام نهادهای تقنینی کشور و نهادهای سیاست‌گذار به این موضوع توجه ویژه داشته باشند و به تعیین دستورالعمل‌هایی در این خصوص مبادرت ورزند. همان‌گونه که از نظر گذشت، اگرچه در پیوست شماره ۲ «سند حمایتی و برنامه اقدام توسعه خدمات فضای مجازی کودک»، ابزارهای کنترل والدین^{۷۰} و مقرراتی در خصوص این موضوع پیش‌بینی شده است، اما لازم است این دستورالعمل‌ها با در نظر گرفتن استانداردهای وضع‌شده توسط نهادهای بین‌المللی از جمله اتحادیه بین‌المللی ارتباطات، و منطبق با تحولات روز فضای سایبر، روزآمد شود.

در این خصوص می‌توان به خطوط راهنمای اتحادیه بین‌المللی ارتباطات در موضوع حفاظت برخط کودکان اشاره کرد (ITU Guidelines). (on Child Online Protection, 2020) مجموعه پیشنهادی ارائه‌شده می‌تواند برای سیاست‌گذاران، والدین و صاحبان صنایع در این خصوص مفید واقع شود و در راستای رفع خلأهای حقوق ایران در این حوزه راهگشا باشد.

نتیجه‌گیری

این مطالعه با هدف تحلیل فقهی و حقوقی پدیده آزار کودکان در فضای سایبری، با تمرکز بر شناسایی خلأهای تقنینی، چالش‌های تفسیری فقهی و ناهماهنگی میان اسناد داخلی و تعهدات بین‌المللی انجام شد. این پژوهش در تلاش بود تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد که آیا قواعد فقه امامیه قابلیت انطباق با پدیده‌های نوظهور در فضای سایبر را دارند؟ نظام حقوقی ایران در مقابله با آزارهای سایبری کودکان با چه کمبودهایی روبروست؟ و چگونه می‌توان الزامات بین‌المللی را با ساختار حقوقی و فرهنگی داخلی هماهنگ کرد؟ برای پاسخ، از تحلیل منابع فقهی، بررسی قوانین موضوعه و ارزیابی تطبیقی استفاده شد. یافته‌های اصلی پژوهش حاکی از آن است که فضای سایبر موجب ظهور اشکال نوینی از کودک‌آزاری مانند اغفال دیجیتال، سوءاستفاده جنسی آنلاین و زورگویی سایبری شده است که در چارچوب فقه کلاسیک و قوانین موجود ایران به‌طور کامل قابل شناسایی و پیگرد نیستند. قوانین فعلی مانند قانون حمایت از اطفال و نوجوانان (۱۳۹۹) و قانون جرایم رایانه‌ای (۱۳۸۸) علی‌رغم تلاش‌های اولیه، هنوز انسجام و جامعیت لازم برای مقابله با این تهدیدات را ندارند.

اهمیت این یافته‌ها در آن است که نشان می‌دهد فقه امامیه، با تفسیر موسع قواعدی مانند ارشاد جاهل، امر به معروف، حفظ نظام، دفع ضرر محتمل و کرامت ذاتی کودک، ظرفیت بالایی برای پشتیبانی از نظام حمایتی در فضای سایبری دارد. بهره‌گیری صحیح از این قواعد می‌تواند مبنای حقوقی محکمی برای طراحی تدابیر پیشگیرانه، آموزشی و حمایتی متناسب با تهدیدات نوین فراهم آورد. در چشم‌اندازی وسیع‌تر، این تحقیق روشن می‌سازد که توسعه الگوی بومی حمایت از کودک در فضای سایبر، مستلزم بازنگری در سیاست‌گذاری‌های حقوقی، تقویت آموزش خانواده‌ها و نهادهای فرهنگی، و هماهنگ‌سازی مقررات داخلی با استانداردهای جهانی است. همچنین نیازمند گسترش پژوهش‌های تطبیقی و میان‌رشته‌ای در سطوح ملی و بین‌المللی هستیم تا ابعاد مختلف این پدیده به‌درستی شناسایی شود.

با این حال، پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی مواجه بود؛ از جمله: تمرکز صرف بر آزارهای سایبری در بستر دیجیتال بدون بررسی موارد تلفیقی با محیط واقعی؛ محدود بودن بررسی به موارد تقنینی و فقدان دسترسی به برخی مواد قانونی حقوق داخلی در تحلیل پژوهش حاضر. در نتیجه، می‌توان گفت که جرم‌انگاری آزار کودکان در فضای سایبری نه تنها ضرورتی قانونی و اجتماعی، بلکه الزام شرعی بر پایه اصول فقه امامیه است و باید در قالب یک الگوی جامع، بومی‌سازی شده و روزآمد، مورد بازنگری و تقویت قرار گیرد.

منابع (الف) فارسی کتاب

قرآن کریم.

- اعرافى، عليرضا. فقه تربيتى. چاپ اول. قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۱.
- جعفرى، محمدتقى. رسائل فقهى. چاپ اول. تهران: مؤسسه منشورات كرامت، ۱۴۱۹ ق.
- جوادى آملی، عبدالله. فلسفه حقوق بشر. چاپ دوم. قم: مركز نشر اسراء، ۱۳۷۷.
- دزبانى، محمدحسن. جزوه آموزشى حقوق سايبيرى و جرائم سايبيرى. جلد ۱. تهران: معاونت آموزشى قوه قضائيه، ۱۳۷۸.
- سیف، علی اکبر. روان شناسی پرورشی. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۸۳.
- شریعتی، روح‌الله. قواعد فقه سیاسی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.

مقالات

- اسدی، لیلیاسادات. «حریم خصوصی کودک و حق والدین بر تربیت». فقه و حقوق خانواده، ۱۴، ش ۵۰ (۱۳۸۸): ۲۷-۴۵.
- پورعبدالله، کبری، فروغ‌السادات حسینی و محمدمهدی سیار. «گستره‌ی حق والدین بر تربیت کودک (مطالعه‌ی تطبیقی نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی)». مطالعات راهبردی زنان، ۱۵، ش ۶۰ (۱۳۹۲): ۱۹۵-۲۳۸.
- تقی زاده زانوقی، مرتضی. «نوآوری های ماهوی و شکلی قانون جدید حمایت از اطفال و نوجوانان». فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین، ۱ ش ۳ (۱۳۹۹): ۱۷۶-۱۹۰.
- حسینی اکبرنژاد، هاله، و محسن جواهری آراسته. «حمایت کیفری از کودکان در مقابل سوءاستفاده در فضای مجازی در قوانین ایران و انگلیس و اسناد بین‌المللی». مجله پژوهش‌های حقوقی، ش ۱۰۰ (۱۴۰۰): ۱۰۳-۱۳۶.
- ساربخانی، عادل و سعید عطازاده. «معیار سن کیفری دختران در فقه و حقوق موضوعه». مطالعات حقوق تطبیقی، ۴، ش ۲ (۱۳۹۲): ۵۷-۷۹.
- عباسی، محمود، مرسی، هادی و فخرالساداتی، سید اسماعیل. «رویکرد حمایتی قانون ایران به بزه دیدگی کودکان و نوجوانان در فضای مجازی (با تأکید بر قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹)». فصلنامه حقوق کودک، ۴، ش ۱۴ (۱۴۰۱): ۲۹-۴۸.
- غلامعلی‌زاده کجوا، محمد و ابوالفضل حسام. «بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت والدین در قبال فعل کودک در فضای مجازی». مطالعات فقه تربیتی، ۷، ش ۱۳ (۱۳۹۹): ۳۳-۵۸.
- فصیح رامندی، منصوره و مهری، رقیه. «سازوکارهای حقوقی در مواجهه با پورنوگرافی کودکان در فضای مجازی». مطالعات فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، ۱ ش ۳ (۱۴۰۳): ۳۹-۶۵.
- گلی شیردار، محمدحسن و امین سلگی. «بررسی فقهی قاعده ارشاد جاهل و نقش آن در تربیت فرزند». فقه و حقوق نوین، ۲، ش ۵ (۱۳۹۹): ۱۰-۲۲.
- لطفی، اسدالله. «قاعده وجوب دفع ضرر محتمل و کاربرد آن در قانون آیین دادرسی مدنی». فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ش ۵۹ (۱۳۹۱): ۲۰۵-۲۳۴.
- موسوی بجنوردی، سید محمد. «کودک‌آزاری». نشریه حقوق و علوم سیاسی، ش ۳ (۱۳۸۶): ۷-۲۲.
- مؤمنی، عابدین و محمدابراهیم کلباسی. «مبانی فقهی وجوب تربیت». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۴، ش ۸ (۱۳۹۶): ۱۴۱-۱۶۸.

نیکخوامیری، ناصر و امین صدوق. «بررسی جایگاه و کارکرد قاعده کرامت انسان در تربیت». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۵، ش ۹ (۱۳۹۷): ۱۱۵-۱۳۸.

نیکنامی، نداء علی اصغر آقایی و سارا کاظمی. «خشونت خانگی، نقض کرامت ذاتی کودک و راهکارهای مقابله با آن در اندیشه حقوقی اسلام». تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، ۶ ش ۲۲ (۱۳۹۲): ۱۳۳-۱۶۷.

ب) عربی

- ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. جلد ۱۱. بیروت: دار بیروت، ۱۴۱۴ ق.
- آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین. کفایة الاصول. جلد ۱. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۳۱ ق.
- انصاری، مرتضی. مکاسب المحرمه. جلد ۱. قم: منشورات دار الذخائر، ۱۴۱۱ ق.
- بحرانی، یوسف. الحدائق الناضره فی أحكام العتره الطاهره. جلد ۱۳. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۵ ق.
- حلی، حسن بن یوسف. تذکره الفقهاء، جلد ۴. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، احیاء التراث، ۱۴۱۷.
- صدر، محمدباقر. دروس فی علم الاصول، جلد ۲، قم: دار الصدر، ۱۴۲۹ ق.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد. موسوعه أحكام الأطفال و أدلتها: مقارنه تفصیلیه بین مذهب الإمامیه و المذاهب الأخری. جلد ۳ و ۵. قم: مرکز فقه ائمه الاطهار عليهم السلام، ۱۴۳۳ ق.
- القیومی، احمد بن محمد. المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی. جلد ۱. قم: مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۱۴ ق.
- مروج جزایری، سید محمدجعفر. منتهی الدرايه فی توضیح الکفایه. جلد ۴. چاپ چهارم. قم: دار کتاب، ۱۴۱۳ ق.
- مظفر، محمدرضا. أصول الفقه. جلد ۲. قم: جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۳ ق.
- موسوی بجنوردی، میرزا حسن. القواعد الفقهيہ. چاپ دوم. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۱۳ ق.

ج) لاتین

- Badźmirowska-Masłowska, Katarzyna. "Child Protection in Cyberspace." *Cybersecurity and Law* 1 (2019): 213–224.
- ITU. ITU Guidelines on Child Online Protection. 2020.
- Kendall, V., and M. Funkm. *Child, Exploitation and Trafficking: Examining the Global Challenges and U.S. Responses*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2012.
- Tobin, John. "Courts and Construction of Childhood: A New Way of Thinking." In *Law and Childhood Studies*, edited by Freeman, M. F. B. A., 56–59. Oxford: Oxford University Press, 2011.